

Афанасьєва Н.Є. к. психол. н., доцент, доцент кафедри загальної психології НУЦЗУ

ОСОБЛИВОСТІ ЦІННІСНО – СМИСЛОВИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ З ПОСТТРАВМАТИЧНИМИ РОЗЛАДАМИ

Необхідність вивчення переживання особистістю наслідків психічної травми обумовлена в першу чергу вимогами практики психологічної допомоги людині, що у силу різних причин (індивідуально-особистісних особливостей, обставин, що склалися) виявилася під впливом факторів психотравмуючої ситуації. Про необхідність рішення цього завдання говорять наступні аргументи. По-перше, розвиток цивілізації створює можливість виникнення великих, у тому числі глобальних катастроф, що супроводжуються відчуттям безсилля й безпорадності великої кількості людей перед нещастями. По-друге, проблема має величезну практичну значимість, оскільки посттравматичні стресові порушення одержують все більше поширення серед населення. По-третє, відсутність чітких теоретичних концепцій, що пояснюють причини, механізми, особливості динаміки віддалених наслідків травматичного досвіду, породжує значні труднощі в діагностиці, профілактиці й реабілітації потерпілих. Аналіз наукової літератури дозволяє зробити висновок про величезну кількість емпіричного матеріалу, накопиченого дослідниками за час вивчення психологічних наслідків травматичного досвіду, який ще погано піддається систематизації. В уявленнях різних авторів щодо причин виникнення віддалених наслідків немає єдиної думки. «Успішність» переживання психічної травми обумовлена впливом на особистість ряду факторів як зовнішніх, об'єктивних, тобто тих, що мають відношення головним чином до характеристик ситуації, що травмує, соціального середовища, так і внутрішніх, які відносяться до психофізіологічних, характерологічних особливостей індивіда і його особистісних якостей.

Іноді при розробці проблем переживання особистістю наслідків впливу екстраординарної події, акцент робиться на виділенні деяких параметрів ситуації, що травмує, що роблять безпосередній вплив на вагу психологічних наслідків травми. R. Price, не заперечуючи значимої ролі психологічних характеристик особистості у формуванні різного роду психічних відхилень, підкреслює особливу важливість фокусування уваги на особливостях ситуації. Таке перенесення акцентів, на його думку, забезпечує дослідника інформацією про стресори ситуації, що сприяють виникненню психологічних проблем. Це підвищує можливість діагностування ситуацій підвищеного ризику й зміни умов, що стимулюють виникнення довгострокових психологічних проблем. Ю. А. Александровський, Ю. В. Назаренко й інш. виділяють такі фактори, значимі для виникнення психогенних порушень, як характеристика екстремальної ситуації (інтенсивність, раптовість, тривалість дії), підтримка оточуючих.

Однак при визначенні стресогенності ситуації ми зіштовхуємося з рядом труднощів. Подібного роду довгострокові психологічні проблеми можуть виникати як у людей, що пережили екстремальний, унікальний досвід, так і в тих (з меншою ймовірністю, але ризик все-таки є), хто стикнувся із труднощами, які зустрічають на своєму життєвому шляху багато з людей, наприклад, важка хвороба, розлучення, смерть близької людини. У той же час такий екстремальний по силі впливу на психіку людини випадок, як ситуація захоплення заручників, катування, у більшості осіб викликають виникнення посттравматичних стресових порушень, однак незначна частина звільнених справляється із психологічними наслідками більш-менш успішно. Тому ряд інших дослідників підкреслюють необхідність систематичного вивчення взаємозв'язку стратегій оволодіння й індивідуально-психологічних характеристик особистості. На їхню думку, без урахування переломлення ситуації в життєвому світі особистості неможливо пояснити варіабельність реакцій на ту саму ситуацію в різних людей.

Так, у дослідженні Дж. Ормел, Р. Сандермана, Р. Стюарта вивчалася особистісне змінне, визначальне відношення до життєвих ситуацій, що відбуваються. Автори прийшли до висновку, що як дефініції особистісної чутливості виступають нейротизм, самооцінка й локус контролю. А. Г. Амбрумовою були виділені варіанти особистісних структур, що спричиняються схильністю до переживання психологічної кризи в періоди значних емоційних навантажень. Досліджувані особистості були охарактеризовані автором у рамках типологічної системи, побудованої на основі розгляду стійкості адаптації й глибини соціалізації. Представлена типологія містить шість типів: інтегрований, компенсаторно-адаптований, дискордантно-адаптований, ригідно-конформний, обмежено-конформний, тип соціально спрямованих.

М. Ш. Магомед-Емінов вказує на можливість застосування до аналізу факторів виникнення віддалених наслідків психотравми ще одного підходу. Їм пропонується варіант такого з'єднання зовнішніх і внутрішніх факторів, що породжує утворення так званих «перемінних взаємодій», що не є ні особистісними, ні ситуаційними, а виступаючими як теоретичні конструкти типу транзакції, у якості якої може виступати, наприклад, «дисоціація структури Я».

Таким чином, основна проблема дослідження довгострокових психологічних проблем людини, що пережили травматичний досвід, полягає в наявності у сучасній психологічній науці суперечливої ситуації, представленої у вигляді протилежних позицій в інтерпретації природи стресових порушень. Головну причину дослідницьких труднощів можна визначити як відсутність до теперішнього часу чітких теоретичних концепцій, що визначають підходи до вивчення психологічних механізмів розвитку посттравматичних порушень. Незважаючи на зростаючий інтерес до цієї проблеми, цілий ряд питань, що стосуються заяв про механізми функціонування психіки людини, що переживає наслідки психічної травми, природі й причинах посттравматичного стресового порушення, не одержав

однозначних трактувань. У числі найбільш значимих питань, що вимагають відповіді у зв'язку зі значними методологічними утрудненнями, постає проблема відбиття параметрів психотравмуючої ситуації у внутрішньому, суб'єктивному світі особистості.

На наш погляд, розгляд ідеалу «вдалого» переживання травматичного досвіду в контексті ліквідації симптоматики стресових порушень, підвищення адаптивних можливостей людини істотно збіднює подання про наслідки психічної травми. За рідкісним винятком (Л. І. Анциферова, Ф. Є. Василюк, М. Ш. Магомед-Емінов, В. Франкл, S. R. Maddi) в рахунок не приймається ймовірність позитивного придбання в процесі переживання, такого, наприклад, як можливість особистісного росту, пов'язаного з переживанням вищих цінностей, знаходження змісту життя. Ф. Є. Василюк неодноразово підкреслює, що поза залежністю від того, що є результатом кризи - відновлення життя, перерваного кризою, або його переродження, людина так чи інакше вирішує проблему самоутворення, самобудівництва, що є, по суті справи, творчим процесом, що лежить в основі самоактуалізації особистості. Превалювання ж у дослідженнях феномена психічної травми клінічного підходу має своїм наслідком випадання з поля зору вчених питання впливу ціннісно-змістовних утворень особистості на виникнення й динаміку психологічних проблем, що є наслідком стресових порушень.

На цей момент уже існує чимало досліджень, у яких можна знайти пряме або непряме підтвердження зв'язку психічних розладів і кризових станів особистості з особливостями її ціннісно-змістовної сфери. Ще В. Н. Мясіщев висловлював думку про те, що в психогеніях патогенну причинну роль мають порушення відносин, що розуміються їм як цілісна система індивідуальних, виборчих зв'язків особистості з різними сторонами об'єктивної дійсності. Л. І. Анциферова, говорячи про стан проблеми «допінгу», або подолання, зауважує, що ця тема стала розроблятися окремо від моральних проблем. На її думку, така позиція є істотною перешкодою на шляху розкриття сутності стратегій подолання психологічної кризи, тому як на цей момент уже є всі підстави думати, що ці два напрямки досліджень з'єднуються тісно й органічно. Б. В. Зейгарник припускала, що деякі особливості особистості, у тому числі глибина й стійкість ціннісних установок, орієнтацій, здатні перешкодити руйнівному впливу багатьох хворобливих станів (як, наприклад, при психічній травмі) або, принаймні, «відсунути» їх.

На наш погляд, принципово важливими положеннями в рішенні проблеми протиставлення зовнішніх і внутрішніх факторів що дозволяють окреслити нові напрямки досліджень переживання досвіду, травматичного для конкретної особистості є наступні:

- внутрішній мир людини не є самозамкненим феноменом. Взаємодіючи із зовнішнім, він вибірково «привласнює» його собі. Так само й об'єктивний світ у сприйнятті індивіда містить у собі суб'єктивні виміри, тому психічна травма не може бути розглянута ні як проста реакція, що

виникла у відповідь на екстремальні вимоги, ні як маніфестація одних лише психологічних особливостей особистості.

- Основною причиною взаємозв'язку параметрів зовнішнього й внутрішнього світу є їхня виборча відповідність один одному, обумовлена ціннісно-змістовними утвореннями особистості. Іншими словами, психіка людини, що переживає віддалені наслідки впливу екстремальної ситуації, не просто відбиває цю ситуацію, а дозволяє виділити з неї те, що найбільшою мірою відповідає особливостям індивіда.

- Ми вважаємо, що ціннісно-змістовні утворення можуть бути «змінними взаємодії» зовнішньої й внутрішньої реальності, оскільки вони представляють собою сполучну ланку між внутрішнім світом особистості й об'єктивною дійсністю.

На думку М. Ш. Магомед-Емінова, екстремальна ситуація здатна змінити значеннєву сферу особистості в напрямку формування біполярної значеннєвої структури, елементами якої будуть змісти, організовані навколо ідеї «життя», з одного боку, і «смерті» - з іншого. Нам також близька ідея про провідну роль значеннєвого конфлікту в механізмах переживання наслідків психічної травми, однак при розгляді подій, що викликали психотравму, ми не обмежуємося тільки так званими «аномальними», що зіштовхують людину з досвідом смерті.

Дотримуючись заяви про наявність протиріччя в значеннєвій системі особистості, що переживає несприятливі психологічні наслідки травматичного досвіду, ми наголошуємо на функціонуванні тимчасових локусів змісту, тобто змістів сьогодення в контексті формування певного відношення до майбутнього й минулого досвіду індивіда. Необхідною умовою ефективного для індивіда функціонування в соціумі є синхронізація значеннєвих локусів. Процес синхронізації тимчасових локусів формує особливий стан особистості - актуальний значеннєвий стан, що і регулює процес інтеграції особистості й навколишньої дійсності, й багато в чому визначає адекватність суб'єктивної дії щодо об'єктивної реальності.

Даний стан являє собою сукупність актуалізованих змістів (досвід, реальність, мета) і виражається в рівні внутрішньої волі, а отже, у здатності індивіда приймати на себе відповідальність за рішення в ситуації вибору. Адекватне осмислення реальності в сьогоденні можливо при критичному осмисленні минулого досвіду й щодо індивідуальної мети (тобто майбутнього). За допомогою синхронізації значеннєвих локусів відбувається розширення границь суб'єктивної реальності, тобто інтеграція особистості в нові умови життя.

При неможливості піддати значеннєвій атрибуції який-небудь об'єкт або ситуацію реальності підсилюється внутрішнє напруження, що зберігається доти, поки ситуація не буде включена в більше широкий паттерн усвідомлювання. Якась гранична пояснювальна структура, що не дозволяє витягти зміст із ситуації, або наділити її змістом, спричиняє локалізацію змісту й фіксування індивіда в тимчасовому локусі. Це утруднює процес синхронізації значеннєвих локусів.

Фіксація індивіда на одному значеннєвому локусі може пояснюватися твердістю меж із сусіднім локусом і веде до непроникності границі усвідомлення (осмислювання) об'єктивної реальності. Тобто об'єкти сприйняття й усвідомлення стають однобічними, а самі процеси більш вузькими та ригідними. Особистісні змісти починають носити адаптаційний характер.

На нашу думку, головним фактором, що запускає процес порушення самосвідомості, пов'язаного із психотравмою, є така зміна в значеннєвій сфері особистості, у результаті якої травматична подія, позбавлена когнітивної переробки й не включена в процес осмислення, відділяючись від значеннєвої структури особистості, дисоціюється, перетворюючись в автономне утворення. Це дозволяє індивідові на час відокремити від себе травматичне переживання, що забезпечує психологічний захист від впровадження у свідомість досвіду, який не узгоджується з колишньою системою оцінок і може призвести до краху системи цінностей особистості. Однак якщо травматична подія не буде осмислена з формуванням ціннісного відношення із включенням у більш широку тимчасову перспективу, результатом може з'явитися фіксація в тимчасовому локусі минулого. Можливо, основним завданням діяльності психіки в переробці травматичного досвіду є не тільки значеннєва переробка події, що травмує, але і її адекватне включення в значеннєвий контекст із формуванням ціннісного відношення особистості.

Таким чином, ми вважаємо, що розширення уяви про механізми діяльності психіки, що функціонує в кризовому стані, вимагає додаткового вивчення ціннісного переживання. На наш погляд, розуміння феномена посттравматичного стресового порушення як переживання актуального значеннєвого стану, викликаного тимчасовою локалізацією ціннісно-значеннєвого вектора, дозволить припустити існуюче протиріччя в поясненні психологічної природи даного явища.

Фактори переживання наслідків екстремального досвіду різноманітні й можуть бути розділені на ситуаційні, особистісні й «перемінні взаємодії».

На теперішній час можна говорити про існування чотирьох основних підходів до вивчення причин психічної травми. Відповідно до першого підходу, особливість переживання екстремального досвіду можна спрогнозувати, вивчаючи ситуаційні перемінні. Прихильники другого підходу акцентують увагу на індивідуально-психологічних характеристиках особистості. Треті використовують спроби урахування найбільшої кількості факторів, як зовнішніх, так і внутрішніх. Четвертий підхід має справу зі змінними, які не зводяться однозначно ні до зовнішніх, ні до внутрішніх факторів.

Вивчення ціннісно-значеннєвих орієнтацій особистості, що переживає віддалені наслідки психічної травми як сполучної ланки між її внутрішнім світом і об'єктивною дійсністю дозволить пояснити переломлення параметрів обставини, що травмує, через індивідуально-психологічні особливості людини.